

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παντού στη Θεσσαλονίκη, για να παραφράσουμε τον ποιητή Τίτο Πατρίκιο, σε «βρίσκει η Ιστορία»: Μνήμες, εικόνες και αναγνώσεις της ασπρόμαυρης πόλης από το 1912 ως το 1974 προκαλούν ερεθίσματα και συνειρμούς για πρόσωπα εμβληματικά αλλά και αφανή, για τόπους μνημονικούς. Δημιουργούν την ανάγκη να συναρθρωθούν σ' ένα corpus τα θησαυρίσματα και τα σπαράγματα που έχουν αντληθεί από βιβλία ιστορίας, λογοτεχνίας και χρονογραφίας, από τις παλιές – και τις σύγχρονες – εφημερίδες και απ' όλα όσα μοιάζει να αφηγούνται σε κάθε περίπτωση οι δρόμοι, τα κτίρια, τα μνημεία και τα διαχρονικά, τα παλίμψηστα σημεία αναφοράς στην πόλη. Τραύματα και θαύματα στο φωτισμό και στις σκιές κάθε εποχής σε μια πόλη των θρύλων και των θρήνων.

Σ' αυτή τη συναγωγή κειμένων ιχνηλατείς, διασώζεις και παρουσιάζεις ένα σημαντικό μέρος από το πολυσήμαντο ιστορικό και πνευματικό-πολιτιστικό υπόβαθρο της γενέθλιας πόλης. Ένα παρελθόν που κρύβεται σαν ψυχή μέσα στο σώμα της και ζητάει να απελευθερωθεί, καθώς η πόλη απλώνεται και αλλοιώνεται ασταμάτητα.

Όλη αυτή η πλούσια παρακαταθήκη των ιστορικών πηγών και εμπειριών, όλη αυτή η επισκόπηση της διαδρομής της πόλης στον «σύντομο» 20ό αιώνα της, όλη αυτή η αίσθηση που προξενεί η ψηλάφηση των περασμένων μπορεί και πρέπει να συγκεντρωθεί, να αναδειχθεί και να μετακενωθεί μέσα από ένα βιβλίο όπως αυτό, που περιέχει τεκμήρια αλλά και «ψίχουλα» της ιστορίας της Θεσσαλονί-

κης (αλλά και της ιστορίας της αγάπης σου γι' αυτήν...).

Ένα βιβλίο που θα έχει δικαιωθεί στο βαθμό που θα προσφέρει στον αναγνώστη όχι μόνο πληροφορίες και υλικό, αλλά και τη χαρά της ανάγνωσης· όχι μόνο εναύσματα για έρευνα και στοχασμό, αλλά και την εξοικείωση που χρειάζεται για να δει τον εαυτό του μέσα στην ιστορία της πόλης και την ιστορία μέσα στη δική του πορεία, ώστε να συνάψει έτσι με την ιστορική διήγηση της πόλης και της χώρας του μια πιο ουσιαστική σχέση που μπορεί να τον θωρακίσει με αντιστάσεις και να τον εφοδιάσει με ευαισθησίες απέναντι στις προκλήσεις των καιρών της ξηρασίας.

ΣΟ.ΩΞ

Επτά δοκιμές ιστοριογραφίας συνθέτουν τον τόμο που οφείλει την ύπαρξή του – αλλά και την αισθητική του – στη μέριμνα του εκδοτικού οίκου ΚΕΔΡΟΣ και στη φροντίδα του πολύτιμου συνεργάτη μου Ακρίτα Καϊδατζή.

Γ.Α.

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 2014

Ο «ΣΥΝΤΟΜΟΣ» 20ός ΑΙΩΝΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (1912-1974)

Επισκόπηση και πηγές της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης Οδηγός Μελέτης

Στη συνείδηση των νεωτέρων, από τους 23 αιώνες της Θεσσαλονίκης ο σημαντικότερος είναι ο δικός μας 20ός αιώνας, αυτός όπου γεννηθήκαμε, ανδρωθήκαμε, υποφέραμε και αγαπήσαμε.

Γ. Βαφόπουλος

Θεωρώ τη Θεσσαλονίκη πραγματικό Πανεπιστήμιο. Πιστεύω πως καμιά πόλη στον κόσμο δεν είναι δυνατό να διδάξει όσα αυτή.

Ν. Γ. Πεντζίκης

ΨΗΦΙΔΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ:

ΣΥΛΛΕΓΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στον «σύντομο» 20ό αιώνα της, από την απελευθέρωση του 1912 ως το 1974, η Θεσσαλονίκη γνώρισε σημαντικές αλλαγές στη μορφή και στο ύφος της, στον πληθυσμό της, στην εκλογική ανθρωπογεωγραφία της, στον ψυχισμό της, στη σχέση της με τη θάλασσα του Θερμαϊκού και στην αίσθηση που δημιουργούν στους επισκέπτες και στους κατοίκους της τα κτίρια, οι δρόμοι, οι πλατείες, οι μνημονικοί της τόποι και τα εμβλήματα της: ο Λευκός Πύργος, η Καμάρα, κ.λπ.

Σε αυτά τα κρίσιμα χρόνια η Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με τον βραχύβιο αλλά αιματηρό Β' Βαλκανικό πόλεμο (1913), με την Αντάντ και

τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, με το Κίνημα Εθνικής Αμύνης και την «προσωρινή κυβέρνηση» του Ελευθερίου Βενιζέλου (1916-1917), την καταστροφική πυρκαγιά (1917) και τις περιπέτειες της ανοικοδόμησης, καθώς και με τα αλληπάλληλα κύματα προσφύγων που κορυφώθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922).

Δοκίμασε τις οδυνηρές συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929. Έζησε τις κοινωνικές αναταράξεις του Μεσοπολέμου (με ορόσημο τον ματωμένο Μάη του 1936). Τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου, και στη διάρκεια της Κατοχής τις φριχτές εκδηλώσεις της ναζιστικής θηριωδίας, με αποκορύφωμα την εξόντωση (γενοκτονία) του συνόλου σχεδόν των Εβραίων πολιτών της.

Βίωσε – τραυματικά – ορισμένα από τα πιο δραματικά επεισόδια του Εμφύλιου πολέμου (1946-1949) και, παρακολουθώντας, μετά το 1951, τους ρυθμούς που επέβαλε στην πολιτική ζωή της χώρας μια υδροκεφαλική πρωτεύουσα, πορεύτηκε στη θαμπή εποχή του 1950 και στα χρόνια της «χαμένης άνοιξης» του 1960 μέσα από τις συμπληγάδες της αντιπαροχής και της άγριας ανοικοδόμησης, από τη μια, και της επιβολής της «αυτοκρατορίας των τροχοφόρων» από την άλλη. Γνώρισε τη μετανάστευση ζώντας πίσω από τη βιτρίνα του εξωραϊσμού και της «ευημερίας», στο τοπίο της καταθλιπτικής κληρονομιάς της ζοφερής δεκαετίας του 1940 και της μετεμφυλιοπολεμικής, ψυχροπολεμικής βαριάς σκιάς, που έγινε ακόμη βαρύτερη μετά την πολιτική δολοφονία από το παρακράτος του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη (1963).

Υπέστη, τέλος, τον αυταρχισμό και την αναστολή των ελευθεριών από το στρατιωτικό δικτατορικό καθεστώς (1967-1974), ενώ στα χρόνια μετά το 1980 η Θεσσαλονίκη βίωσε τις αντιφάσεις του «εκσυγχρονισμού» και δεν αξιοποίησε τις ευκαιρίες για να διευρύνει τον ευρωπαϊκό και τον βαλκανικό της ρόλο, ενώ κύματα «οικονομι-

κών μεταναστών» προσέφυγαν στην πόλη ανεβάζοντας τον πληθυσμό του πολεοδομικού συγκροτήματός της σε 1.000.000 (2001). Ως αξιοσημείωτα γεγονότα σ' αυτή την τελευταία περίοδο αναφέρονται από τους χρονικογράφους: (α) τα δύο μεγάλα συλλαλητήρια για την ελληνικότητα της Μακεδονίας (14.2.1992 και 31.3.1994), (β) η ίδρυση μουσείων και πολιτιστικών χώρων (τα εγκαίνια του Μεγάλου Μουσικής, που κτίστηκε σε περίοπτη θέση της νέας παραλίας, έγιναν με «λαμπρότητα» στις 2.1.2000), (γ) οι καταστροφικές πυρκαγιές της Jet Oil στο Καλοχώρι (Φεβρουάριος 1986) και στο Σείχ Σου (Ιούλιος 1997) και, τέλος, (δ) οι εορταστικές εκδηλώσεις τόσο για τη συμπλήρωση 2.300 χρόνων από την ίδρυση της πόλης (1985) όσο και στη διάρκεια του 1997, όταν η Θεσσαλονίκη έφερε τον τίτλο της «Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης».

Όπως επισημαίνει ο Γ. Στεφανίδης (στον τόμο *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Α', 1997):

«Η τεσσαρακονταετία που ακολούθησε τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου εξακολουθεί να αποτελεί terra incognita για την ελληνική ιστοριογραφία που έτσι κι αλλιώς σπάνια καταπιάστηκε συστηματικά με την τοπική ιστορία σε πρόσφατες περιόδους' ούτε και το διαθέσιμο υλικό έχει συγκροτηθεί "σε σύστημα καταγραφής, οργάνωσης και ερευνητικής επιστημονικής επεξεργασίας, [...] ενώ η ιστορική ύλη υφίσταται ακόμη ως διάχυτο και διάσπαρτο σύνολο από ιστορικές μνήμες και εμπειρίες" (βλ. Γ. Αναστασιάδη, "Αναζητώντας την σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης", 1912-1988, *Ο Παρατηρητής*, τχ. 9-10, Δεκ '88 - Φεβρ. '89, σ. 140-157). Η εξήγηση δεν βρίσκεται μονάχα στη διστακτικότητα του κλάδου να προσεγγίσει θέματα με έντονη πολιτική φόρτιση χωρίς την ασφάλεια που παρέχει η χρονική απόσταση ορισμένων δεκαετιών. Οφείλεται πιθανώς και στην αλλα-

γή ρόλου που επιφύλαξε στην πόλη η μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα. Απουσιάζουν πλέον οι εξάρσεις και οι τομές του παρελθόντος όπως του 1916 ή του 1936 και αυτό διότι εκλείπουν οι οριακές συνθήκες της προηγούμενης περιόδου».

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ «ΔΙΔΑΣΚΕΙ»

Η ιστορία της Θεσσαλονίκης του 20ού αιώνα και κυρίως η μικροϊστορία της, αυτό το εξαιρετικά γόνιμο πεδίο για να αποκρυπτογραφηθεί η καθημερινή συνάντηση της πολιτικής ιστορίας με την πόλη, απαιτεί μια ειδική όραση για να ψηλαφίσουμε τους τόπους της και τους ανθρώπους, που είναι ζυμωμένοι μέσα τους στο φωτισμό κάθε εποχής.

«Η Θεσσαλονίκη» – γράφει ο Ν. Γ. Πεντζίκης – «είναι φορτωμένη μ’ όλες τις μνήμες που η αίσθησή της μπορεί να ξεσηκώσει μέσα μας. Πιστεύω πως καμιά πόλη στον κόσμο δεν είναι δυνατό να διδάξει όσα αυτή...» «Διδάσκει», πράγματι, η Θεσσαλονίκη – όπως βέβαια και πολλές άλλες πόλεις στον κόσμο –, το ζήτημα όμως είναι πώς και πόσο αξιοποιούν στις μέρες μας οι κάτοικοι και οι επισκέπτες της όλη αυτή τη «διδασκαλία», που αναδύεται και από τις εμπειρίες, από τα βιβλία και τις φωτογραφίες της και από τους σύγχρονους ιστορικούς-μνημονικούς τόπους της (Πλατείες Αγίας Σοφίας, Αριστοτέλους, Δικαστηρίων, Ελευθερίας, Ιπποδρομίου, Βαρδαρίου, περιοχή Λιμανιού, Λευκός Πύργος, Ροτόντα, Καμάρα, ΧΑΝΘ, κ.λπ.) και από τις βυζαντινές της εκκλησίες («καταδυτικές συσκευές πρώτης τάξεως» τις αποκαλεί ο Γ. Ιωάννου: Αγία Σοφία, Άγιος Δημήτριος, Αχειροποίητος, Παναγία Χαλκέων, Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός, Όσιος Δαβίδ, Μονή Βλατάδων, κ.ά.). Καθένας πάντα φαίνεται να αναγνωρίζει αυτό που μπορεί και θέλει απ’ την πόλη.

Η ΓΕΝΕΘΛΙΑ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΒΙΩΜΑΤΩΝ

Στη δική σου Θεσσαλονίκη των βιωμάτων οι μεταμορφώσεις της γενέθλιας πόλης ξεκινούν από τον «χαμένο παράδεισο» της παιδικής και εφηβικής ηλικίας και των φοιτητικών χρόνων με άξονα την οδό Εθνικής Αμύνης. (Για τη λεωφόρο Εθνικής Αμύνης ο φιλέρευνος αναγνώστης μπορεί να προσφύγει στο βιβλίο του Κ. Τομανά, *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944* [1997]. Βλ. επίσης Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγάδες του 20ού αιώνα* [2005], σ. 473 κ.ε.)

Η Μπουλβάρ Χαμιντιέ, η πρώτη μεγάλη οδός που χαραχτηκε στο τέλος του 19ου αι., μετά την κατεδάφιση των ανατολικών τειχών, και πήρε, μετά το 1916, την ονομασία Εθνικής Αμύνης (στους παλιούς Θεσσαλονικείς ήταν γνωστή για αρκετά χρόνια ως Βασιλίσσης Σοφίας), μπορεί να αφηγηθεί, κυρίως μέσα από λογοτεχνικές αναφορές, μια πληθωρική σε συναντήσεις με την Ιστορία πορεία μέσα στο χρόνο. Εύγλωττα είναι τα παραθέματα που ακολουθούν:

«Όποιος δεν έζησε» – γράφει ο Β. Βασιλικός – «τη δεκαετία του '50 στη Θεσσαλονίκη είναι δύσκολο να καταλάβει γιατί όταν είδαν τελειωμένο το κτίριο του κρατικού θεάτρου οι Θεσσαλονικείς δεν πίστευαν στα μάτια τους. Επί 10 χρόνια συνεχώς το έβλεπαν να κτίζεται και τελειωμό δεν είχε...»

«Στα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας» – θυμάται ο Γ. Ιωάννου – «έβλεπα για μήνες τα βιβλία του Στρατή Τσίρκα να ξεθωριάζουν στις προθήκες ενός μικρού βιβλιοπωλείου στην προέκταση Τιμισκή και Εθνικής Αμύνης απέναντι ακριβώς από το Στρατοδικείο (Το στρατοδικείο λειτουργούσε σ' ένα από τα λεγόμενα Σουλτανικά κτίρια – ανήκαν στον διαβόητο «κόκκινο» σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ –

στα παλιά δικαστήρια που γκρεμίστηκαν μετά το σεισμό του 1978...) που μοίραζε τότε αφειδώς ποινές, αλλά αυτό δεν το έβλεπε. Του το είπα του Τσίρκα: “Τα βιβλία σου πουλιούνται έξω από το Στρατοδικείο” και γελάσαμε πολύ».

Ήσουν πολύ τυχερός που η ζωή σου συνδέθηκε τόσο στενά με την οδό Εθνικής Αμύνης. Έζησες τα πρώτα 28 χρόνια της ζωής σου αρχικά σ’ ένα διώροφο κτίριο με αυλή που μετά τα μέσα της δεκαετίας του ’50, τότε που άρχισε η εποχή των ανελέητων εργολάβων και της αντιπαροχής, κατεδαφίστηκε για να κτιστεί η άχαρη γωνιακή πολυκατοικία δίπλα στον κινηματογράφο Μακεδονικών.

Έβγαينا από το σινεμά παραζαλισμένοι από τα 2 έργα κι έπεφτα πάνω στο ναό του Αγίου Αντωνίου (την εκκλησία των «τρελών»). Απέναντι από το παλιό σπίτι μου ήταν η ταβέρνα των Λεχριτών, όπου θυμάμαι αμυδρά τους θαμώνες να προγκάρουνε τον... «τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου», τον παλαβό Μιχαήλ Αγγελόπουλο (υποψήφιο και σε βουλευτικές εκλογές με «χορηγό» τον εκδότη της *Μακεδονίας*, Ι. Βελλίδης), και να γλεντάνε με τις γλυκές πενιές απ’ τους λαϊκούς οργανοπαίκτες της εποχής. Η βιωματική διαδρομή συνεχίζει στην Άνω Πόλη. (Βλ. αντί πολλών την ιχνηλάτησή μου «Πέρασμα στην Άνω Πόλη. Μνήμες και λογοτεχνικές εικόνες», περ. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ. 1 και 2, 2008.) Και φτάνει ως τη σημερινή χαμηλοτάβανη και «πτωχευμένη» σαν λεηλατημένη Θεσσαλονίκη, όπου ο Θερμαϊκός δεν προσφέρει πια την ίδια καταφυγή (για μια προσέγγιση του Θερμαϊκού, βασισμένη κυρίως σε λογοτεχνικές αναφορές, βλ. στην παρούσα έκδοση, κεφ. 7) και όπου ο Βαρδάρης «δεν φυσάει όπως παλιά».

Γράφει ο Γ. Ιωάννου στο πεζογράφημά του «Η πλατεία του Αγίου Βαρδαρίου», *Το δικό μας αίμα* (1978):

«Παλιότερα, πριν από τις ασφαλοστρώσεις [...] και τα φράγ-

ματα των πολυκατοικιών [...] εμφανιζόταν ξαφνικά ο Βαρδάρης μέσα σε ουρανομήκη σύννεφα σκόνης και καλπάζοντας, θαρρείς από την Πύλη τη Χρυσή και την Εγνατία οδό, που μέχρι πριν από την απελευθέρωση ονομαζόταν Μεγάλος Δρόμος του Βαρδάρη, απλωνόταν [...] σ' όλη την πόλη και τον Κόλπο της. [...] Χωρίς [σ.σ. αυτόν] η Θεσσαλονίκη θα ήταν ένας ανυπόφορος βάλτος, από τους πιο ανθυγιεινούς. Δεν θα υπήρχε καν αυτή η πόλη, που μπορεί να λογαριαστεί σαν δημιούργημά του».

Από το 2008 ο Αλέξης Δερμεντζόγλου, ζώσα συνείδηση της πόλης και όχι μόνο για τους κινηματογραφόφιλους της, κάνει λόγο για το «λιμάνι των απόκληρων» και των «εξαφανισμένων» και για τη Θεσσαλονίκη που έχασε πλέον το «οικείο πρόσωπό» της.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Οι πηγές απ' όπου θα αντληθεί το ιστορικό υλικό για τη σύγχρονη πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης διακρίνονται σε υλικές, γραπτές, εικονογραφικές, οπτικές-ακουστικές, προφορικές, βιβλιογραφικές, κ.λπ.

1. Υλικές: Τα κτίρια, τα μνημεία, οι πλατείες και οι δρόμοι της πόλης όπου διαδραματίστηκαν κρίσιμα ιστορικά γεγονότα μπορούν να δώσουν πολύτιμες πληροφορίες για την ανάπλαση του ιστορικού παρελθόντος και να μας αποκαλύψουν τον ειδικό ρόλο του χώρου στην τοπική ιστορία. Όλη αυτή η ιστορική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης αποτελεί μια αναντικατάστατη πηγή ιδίως για την ιστορική έρευνα που υπολογίζει την «ανθρώπινη κλίμακα».

Δείκτες μνήμης: Ψηλαφούμε την πόλη στους «Δείκτες Μνήμης» της: Στις επιγραφές που πρέπει να στηθούν στα επίμαχα ση-

μεία των δρόμων της, ώστε να πληροφορούν τον περιπατητή για τα σπουδαία κοινωνικά και πολιτικά συμβάντα που μας καθόρισαν όλους σ' αυτή την πόλη και βρίσκονται μπροστά μας και δίπλα μας, ενίοτε χωρίς καν να το υποπτευόμαστε. Ο κατάλογος όπου αποτυπώνονται όλες αυτές οι «σπίθες ενεργοποίησης της μνήμης», όλες αυτές οι σημάνσεις που σκοπεύουν να κάνουν τον διαβάτη να κοινοτοσταθεί, να διαβάσει και να σκεφτεί, περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους παλίμψηστους ιστορικούς τόπους, την πλατεία Ελευθερίας, τον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό, την πλατεία Αγίας Σοφίας, τη διασταύρωση των οδών Βενιζέλου και Εγνατία (: Μάης '36), την πλατεία Δικαστηρίων, την πλατεία Αριστοτέλους, το φαρμακείο Πεντζίκη, το Βασιλικό Θέατρο, το παλιό κτίριο της Φιλοσοφικής, τη βίλα Αλλατίνι, τη ΧΑΝΘ, το Μπέχτσιναρ, το Όλυμπος Νάουσα, το Γεντί Κουλέ, την Άνω Πόλη, την πλατεία Διοικητηρίου, τα παλιά βιβλιοπωλεία (Μόλχο, κ.ά.) κ.λπ.

«Μια τεράστια βιβλιοθήκη βγαίνει στους δρόμους», έγραψε η *Μακεδονία* (17.1.2013) για τους «Δείκτες Μνήμης», το πρωτοπόρο πρόγραμμα σήμανσης των τόπων που διαμόρφωσαν ιστορικά τη φυσιογνωμία της πόλης. (Ο Δήμος Θεσσαλονίκης προχώρησε στην υλοποίηση σχετικής πρότασης που είχε υποβληθεί τον Σεπτέμβριο του 2011 από το Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΜΕΘ, την Tetragon ΕΠΕ, το ΚΙΘ και την επιστημονική ομάδα που απαρτίζεται από τους Γ. Αναστασιάδη, Χρ. Ζαφείρη και Αντ. Σατραζάνη.) Για τους δείκτες μνήμης βλ. Χρ. Ζαφείρη, «Η σήμανση και η προβολή της τοπικής ιστορίας», σε: *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, τόμ. 8ος, 2013, σ. 455-461.

«Πάμε στη βιβλιοθήκη μου», συνήθιζε να λέει ο Μ. Μητσάκης βγαίνοντας έξω από το σπίτι του στην παρδαλή πραγματικότητα των δρόμων, για να ολοκληρώσει τις «αναζητήσεις» της πόλης μέσα από τις περιπλανήσεις του (Λ. Τσιριμώκου, *Λογοτεχνία της πόλης*, 1987).

Για τη σχέση χώρου και μνήμης βλ. Κ. Θεολόγου, *Χώρος και Μνήμη. Θεσσαλονίκη 15ος - 20ός αι.* (2008), Γ. Ρέτζος, *Ανθρωπογεωγραφία της πόλης* (2006) και Σ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», σε: Σ. Σταυρίδη (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου* (2006).

2. «Γραπτές» – Έντυπες:

(α) **Τα θεσμικά κείμενα-ντοκουμέντα.** Το Πρωτόκολλο παράδοσης της Θεσσαλονίκης του 1912. Πρακτικά των σχετικών με τη Θεσσαλονίκη συζητήσεων στη Βουλή (βλ. π.χ. τα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, Μάρτιος-Ιούλιος 1924, που περιέχουν τη συζήτηση για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Κείμενα νομοθεσίας για την πόλη. (Στον τόμο *Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια*, σ. 237 κ.ε., μνημονεύονται νόμοι για τη διοικητική οργάνωση και την Τοπική Αυτοδιοίκηση της πόλης.) Πρακτικά από τις δίκες που άφησαν εποχή στη Θεσσαλονίκη (π.χ. δίκες αντιστασιακών οργανώσεων της πόλης στην περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας), κ.λπ.

(β) Οι **εφημερίδες** της Θεσσαλονίκης, αυτή η «νήσος των θησαυρών», όχι επαρκώς αξιοποιημένη πηγή, αν και τα τελευταία 20 χρόνια πολλοί ερευνητές άντλησαν σημαντικό υλικό από τα σώματα των παλιών εφημερίδων. Κι αυτό για ορισμένους ήταν ταυτόχρονα ένα γοητευτικό ταξίδι ανακάλυψης μιας άλλης Θεσσαλονίκης μέσα από τα ψιλά γράμματα και τις στερεότυπες στήλες, ακόμη και από τις διαφημίσεις των εφημερίδων.

Και δεν πρόκειται μόνο για τις εφημερίδες οι οποίες μέσα από ειδικές αναγνώσεις μάς βοηθούν να ανιχνεύσουμε δύσβατες περιόδους της ιστορίας της πόλης. (Βλ. π.χ. τη μελέτη μου: «Θεσσαλονίκη 1945. Η εφημερίδα *Δημοκρατία*, Όψεις μιας ταραγμένης πολιτικής συγκυρίας», στο: Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγά-*

δες του 20ού αιώνα, 2005.) Υπάρχουν και τα περιοδικά (και τα ημερολόγια) της πόλης και βέβαια όλες οι προκηρύξεις, τα φυλλάδια, οι αφίσες και ό,τι άλλο εμπεριέχεται στην ευρύτερη έννοια του Τύπου και συμβάλλει στην ανίχνευση του ιστορικού προφίλ της Θεσσαλονίκης.

Χρήσιμα στοιχεία και πληροφορίες για τις εφημερίδες της πόλης μπορεί να βρει ο μελετητής στον τόμο που εκδόθηκε το 2012 από το Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΜΘ: *Θεσσαλονίκη 1912-2012. Μεγάλα Γεγονότα στον καθρέφτη του Τύπου*, όπου στη μελέτη του Γ. Αναστασιάδη («Ο τύπος της πόλης ως κιβωτός της μνήμης», βλ. και στον παρόντα τόμο) παρέχονται ορισμένες πυξίδες χρήσιμες για την αξιοποίηση της ιστορικής ύλης που μπορεί να αντληθεί από τις εφημερίδες της πόλης.

Για το ιστορικό υπόβαθρο του Τύπου της Θεσσαλονίκης υπάρχει εκτενής και εμπειριστατωμένη επισκόπηση και καταγραφή στοιχείων και επισημάνσεων στα βιβλία του Μ. Κανδυλάκη, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Από την Τουρκοκρατία έως το 1967*, τόμοι 4 (1998-2008), του Γ. Αναστασιάδη, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων* (1994), καθώς και διακεκριμένων μελετητών, λογοτεχνών και δημοσιογράφων (βλ. π.χ. στον συλλογικό τόμο *Η νεότερη Ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο Τύπος* [1993] τα κείμενα των Γερ. Δώσσα, Σιδ. Ζιώγα-Καραστεργίου, Αλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αθ. Καραθανάση, Γ. Αναστασιάδη, Μ. Κανδυλάκη, Αλ. Ναρ, Α. Σατραζάνη, Ευ. Χεκίμογλου).

Για την εκδοτική κίνηση των ιδεών της Αριστεράς στην πόλη βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη του Μιχ. Μπακογιάννη «Ο Τύπος της Αριστεράς στη Θεσσαλονίκη, 1944-1974», περ. *Αρχαιοτάξις*, τχ. 14, Οκτ. 2012.

3. Η Θεσσαλονίκη που αναδύεται από τα βιβλία της

Εδώ εντάσσονται:

(α) **Οι οδηγοί της πόλης:** Ο πιο πρόσφατος αξιόλογος οδηγός είναι *Η Θεσσαλονίκη του Excelsior*, 2010, με κείμενα του Σ. Σερέφα και φωτογραφίες του Άρ. Γεωργίου. Από τους παλαιότερους οδηγούς είναι πλέον σχετικά γνωστός, αλλά νομίζω όχι επαρκώς αξιοποιημένος, ο *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων, 1932-33* και στις μέρες μας το *Θεσσαλονίκης Εγκόλπιον* (1997) του Χρ. Ζαφείρη. Λείπει πάντως μια στοιχειώδης καταγραφή όλων των σχετικών εκδόσεων.

(β) **Οι προσεγγίσεις των ιστοριογράφων:** Το δρόμο στην ιστοριογραφία της Θεσσαλονίκης έχει χαράξει ο αείμνηστος Απ. Βακαλόπουλος, επιφανής καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της πόλης. Στο «ταξίδι» της ιστοριογραφίας της πόλης, που χρειάζεται ξεχωριστή ανίχνευση, ορόσημο στην πρόσφατη περίοδο υπήρξε το βιβλίο του Μ. Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1250* (2004), όχι μόνο για το συγκεκριμένο περιεχόμενό του, αλλά και λόγω της απήχησής του σ' ένα ευρύτερο κοινό που ανακάλυψε τότε ότι με την ιστορία της πόλης ασχολούνταν επιτυχώς, εδώ και χρόνια, οι «αφοσιωμένοι συγγραφείς και μελετητές που ο συγγραφέας ευχαριστούσε για τη συμβολή τους στη μελέτη του» (ανάμεσά τους η Αλ. Καραδήμου-Γερόλυμπος, ο Γ. Αναστασιάδης, ο Αλ. Ναρ, ο Σ. Σερέφας, ο Ευ. Χεκίμογλου, κ.ά.).

Το βιβλίο του Μ. Μαζάουερ θα πρέπει πάντως να ξαναδιαβαστεί υπό το φως και των παρατηρήσεων της εργασίας του Γιάννη Ταχόπουλου *Η Θεσσαλονίκη, ο Μαζάουερ και τα φαντάσματα του Οθωμανισμού*, πρόλογος Γ. Καραμπελιάς (2012).

Σε κάθε περίπτωση, λείπει μέχρι σήμερα μια συστηματική καταγραφή και αποτίμηση του έργου και της προσφοράς ώριμων και νεότερων ιστοριογράφων της πόλης από τον Κ. Μοσκόφ ως τον

Στρ. Δορδανά... Θα πρέπει πάντως να μνημονευθούν τουλάχιστον τρία συλλογικά ιστοριογραφικά έργα για τη Θεσσαλονίκη:

(α) *Θεσσαλονίκη 1912-1962. Αναμνηστική έκδοσις* (επιμ. Π. Λέτσας), 1962.

(β) *Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια*. Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985.

(γ) *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός* (επιμ. Ι. Χασιώτης), τόμοι 2, 1997.

Ο μελετητής δεν θα πρέπει να αγνοήσει βέβαια τις εκδόσεις της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, τους οκτώ τόμους της Επιστημονικής Επετηρίδας του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, καθώς και το τρίτομο πόνημα του Απ. Παπαγιαννόπουλου *Θεσσαλονίκη εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20ός αιώνας της πόλης* (2009). Για τη βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης 1986-2000 χρήσιμο βοήθημα είναι η σχετική έκδοση του ΚΙΘ (2005). Θα πρέπει ωστόσο εντός του 2014 να κυκλοφορήσει ενημερωμένη με τις εκδόσεις και τα άρθρα και αφιερώματα της τελευταίας δεκαετίας.

(γ) **Οι ιχνηλατήσεις των «αναμνησιογράφων»:** Στα βιβλία π.χ. του Α. Ζησιάδη και του Κ. Τομανά μπορεί να ανακαλύψει κανείς σημαντικά «κομμάτια και αποσπάσματα» από τη μικροϊστορία αλλά και την Πολιτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης. (Στον Α. Ζησιάδη ως αφηγητή της συλλογικής περιπέτειας της πόλης έχω αφιερώσει ξεχωριστό κεφάλαιο στο βιβλίο μου *Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγάδες του 20ού αιώνα*). Μεταξύ των αναμνησιογράφων και χρονικογράφων στους οποίους η πόλη οφείλει πολλά θα πρέπει να αναφερθούν ενδεικτικά τα ονόματα της Αγ. Μεταλληνού, της Μερόπης Βασιλικού, του Ν. Σφενδόνη, του Θ. Περπερή, του Γ. Σταμπουλή, της Ν. Κοκκαλίδου-Ναχμία, του Στρ. Σιμιτζή, του Ν. Βουργουτζή, του Αιμ. Δημητριάδη, του Γ. Ζωγραφάκη, του Κ. Ροδοκανάκη, του Μ. Γκουνάγια, του Φ. Γιαγκιόζη, του Μ. Μπουρλά, κ.ά. Λείπει κι εδώ μια πλήρης καταγραφή.

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ

Εμβληματικά και πολύτιμα για τον μελετητή της ιστορίας της πόλης είναι, μεταξύ άλλων, τα βιβλία των: Γ. Θ. Βαφόπουλου, *Σελίδες αυτοβιογραφίας*, τόμοι 5 (1967-1992). Ν. Γ. Πεντζίκη, *Μητέρα Θεσσαλονίκη* (1970). Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα* (1980), *Η Πρωτεύουσα των προσφύγων* (1984), κ.ά. Τ. Καζαντζή, *Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης, 1912-1983* (1991). Ν. Μπακόλα, *Η μεγάλη πλατεία* (1987). Β. Βασιλικού, *Θύματα ειρήνης* (1957), *Η μνήμη επιστρέφει με λαστιχένια πέδιλα* (1999), κ.ά. Τ. Αλαβέρα, *Ο κυλιόμενος τάπης* (1998). Αλ. Ναρ, *Σαλονικάι, δηλ. Σαλονικιός* (1999). Ντ. Χριστιανόπουλου, *Θεσσαλονίκη ου μ' εθέσπισεν. Αυτοβιογραφικά κείμενα* (1999). Περ. Σφουρίδη, *Ψυχή μπλε και κόκκινη* (1996), κ.π.ά.

Δεν έχει γίνει η δέουσα απογραφή και αποτίμηση. Οι παραπάνω αναφορές πρέπει να συμπληρωθούν και με τα έργα των Ζ. Καρέλλη, Σ. Ξεφλούδα, Μ. Αναγνωστάκη, Κλ. Κύρου, Π. Θασίτη, Μ. Μέσκου, Ρ. Παπαδημητρίου, Κ. Τσίζεκ, Κ. Λαχά, Η. Πετρόπουλου, Μ. Κέντρου - Αγαθοπούλου, Σ. Παπαδημητρίου, Τ. Νικηφόρου, Αντ. Σουρούνη, Π. Θεοδωρίδη, Αλ. Δεληγιώργη, Γ. Σκαμπαρδώνη, Π. Μαρτινίδη, Ισ. Ζουργού, Σ. Σερέφα, Θ. Κοροβίνη, Μ. Πάλλα, Ν. Πυλόρωφ-Προκοπίου, κ.ά.

Συμβολή στην ανθολόγηση των λογοτεχνικών κειμένων αποτελούν οι εκδόσεις του Ιανού: *Η Θεσσαλονίκη των συγγραφέων* (1996) και *Η Θεσσαλονίκη των παλαιότερων συγγραφέων* (1998). Ενδιαφέροντα στοιχεία και επισημάνσεις για τη σχέση ιστορίας της πόλης και λογοτεχνίας συνεισφέρουν ο Τρ. Κωτόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη στο έργο των Θεσσαλονικέων πεζογράφων* (2006), ο Αντ. Σατραζάνης, *Πόλεις της λογοτεχνίας. Λογοτεχνικές πόλεις. Η περι-*

πτωση της Θεσσαλονίκης, Διακείμενα, εκδ. Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας Α.Π.Θ. (2003) και ο Γ. Αναστασιάδης, *Το ντοκιμαντέρ της πόλης. Πολιτική Ιστορία και μικροϊστορία της Θεσσαλονίκης με το βλέμμα των συγγραφέων της* (2000). Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία μπορεί να βρει ο ερευνητής στον τόμο των Γ. Τζανή και Π. Μπέσπαρη, *Η λογοτεχνική δημιουργία της Βόρειας Ελλάδας, 1875-2007* (2007).

Όπως επισημαίνει στην πολύτιμη ανθολογία κειμένων για τη Θεσσαλονίκη ο Σ. Σερέφας (*Μια πόλη στη λογοτεχνία. Θεσσαλονίκη, νέα εμπλουτισμένη έκδοση, 2006*, όπου ανθολογούνται συνολικά 119 συγγραφείς): «Η λογοτεχνική Θεσσαλονίκη παραμένει ένα τρικούβερτο εργοτάξιο». Το «εργοτάξιο» αυτό έγινε ακόμη πιο «τρικούβερτο» στα χρόνια που ακολούθησαν: Το ιστορικό βάρος και το σκηνικό της πόλης που επιδέχεται άφθονη μυθοπλασία και μυθολογία δεν άφησε ασυγκίνητους καθιερωμένους ξένους συγγραφείς (εύγλωττα παραδείγματα τα βιβλία του Αλ. Φερστ, *Οι κατάσκοποι των Βαλκανίων* [2010] και της Β. Χίσλοπ, *Το νήμα* [2011]), αλλά και Έλληνες δημιουργούς. Αναφέρω ενδεικτικά τα βιβλία της Σ. Νικολαΐδου, *Απόψε δεν έχουμε φίλους* (2010) και *Χορεύουν οι ελέφαντες* (2012), του Γ.Θ. Δραγούμη, *Σφαγείο Σαλονίκης* (2011), του Θ. Καρτερού, *Το τελευταίο τραμ* (2011), του Β. Θωμαΐδη, *Στα χρόνια της αποκάλυψης* (2009), του Γ. Γλυκοφρύδη, *10 ώρες δυτικά* (2009), του Ν. Δαββέτα, *Η Εβραία νύφη* (2009), της Ν. Πυλώρα-Προκοπίου, *Το διαμαντένιο Άλφα*, (2007), του Π. Ρούτη, *Η τελευταία γειτονιά* (2010), του Τ. Χατζητάση, *Ακροτελεύτιοι εσπερινοί* (2009), της Μ. Πάλλα, *Μικρή-Μεγάλη Εβδομάδα* (2010) και το μυθιστόρημα του Γ. Ρωμανού, *Γιούντιν, μια γυναίκα από τη Θεσσαλονίκη* (2012), που αξίζει μια αυτοτελή ανάγνωση-προσέγγιση.

Η λογοτεχνία πάντως αποτελεί χρήσιμη πηγή της τοπικής ιστορίας στο μέτρο που μπορούμε μέσα από τα κείμενά της να συλλά-